

פסיקת הלכה בפירוש הרמב"ם למשנה

היקף פסיקת ההלכה בפירוש הרמב"ם למשנה תלוי בראש ובראשונה בתוכן המשנה שהרמב"ם בא לפרש אותה. בכמה מקומות מתאר הרמב"ם את גדלות חיבור המשנה והיקף ענייני תכולתה. וזה לשונו בהקדמתו לפירוש המשנה (עמ' לז–לח):¹

וכאשר קיבץ השיטות ובמאמרים, החל [רבי] בחיבור המשנה, הכוללת פירוש כל המצוות הכתובות בתורה. ממנה שמועות מקובלות ממש עליו השלום, וממנה דינים שהוצאו בהקש ואין בהם מחלוקת, וממנה דינים שהוצאו ונפלה בהם מחלוקת.

כלומר, המשנה כוללת את כל דיני התורה. וכן הוא כותב באיגרתו לר' פינחס הדיין (עמ' תלט–תמ):

אבל לפסוק הלכות בכל התלמוד ובכל דיני תורה, לא קדמני אדם אחר רבנו הקדוש וסיעתו הקדושה.

1 המובאות מ"פירוש המשנה" לרמב"ם לקוחים ממהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ג–תשכ"ט, פרט להקדמות שבהן הסתייענו במהדורת ר"י שילת, ירושלים תשנ"ב, ומסכתות ברכות ופאה ועבודה זרה, מהדורה מבוארת, ירושלים תשס"ב–תש"ע. במסכתות הללו הבאנו גם את הניקוד שהוסיף הרמב"ם לטקסט בכתב ידו. אף השווינו את תרגומי "פירוש המשנה" עם כתב יד הרמב"ם, מהדורת צילום פקסימילית בשלושה כרכים, בעריכת ר' אדלמן, קופנהגן תשט"ז–תשכ"ו, וכן עם טיוטת הרמב"ם לפירוש המשנה מסכת שבת, סימון הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת, ירושלים תשס"א. ההפניות והמובאות ל"משנה תורה" מן ההקדמה עד ספר נשים וספרים נזקים, משפטים ושופטים לקוחים ממהדורת מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ שליט"א, עם פירוש יד פשוטה, ירושלים תשמ"ד–תשע"א. משאר הספרים מהדורת הר"י קאפח, מכון מש"ה, קריית-אוננו תשמ"ו–תשנ"ז. לאיגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, ב כרכים, מעלה אדומים תשמ"ז. תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ד כרכים, ירושלים תשמ"ו. המובאות מספר "מורה הנבוכים" לקוחות ממהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשל"ז, ומספר המצוות, מהדורת הר"י קאפח, ירושלים תשל"א (עם המקור הערבי).

2 את ההערכה על חיבור המשנה, כתב הרמב"ם אחרי שהעריך את אישיותו של רבי יהודה הנשיא, מחבר המשנה. רבי היה שלם ברמתו השכלית כמו גם במידותיו נוסף על ייחוסו עד משה רבנו בחיר היצורים. מקובל ליחס לרבי את מקור ההשראה לכתיבת "משנה תורה", אך נראה לי שהשפעתו הייתה קדומה יותר לזמן חיבור "משנה תורה", והיא באה לידי ביטוי בבחירת הרמב"ם לכתוב פירוש למשנה. את יחסו לרבי, הרמב"ם מביע בכל כתביו. וראה גם הקדמתו לספר "משנה תורה" (הלכות יב–טו); הלכות אבל יג, א; איגרת לר' פינחס הדיין (עמ' תלט–תמ).

אחת מארבע התועלות שכיוון להן הרמב"ם בפירושו למשנה הוא פסיקת ההלכה. וזה לשונו בהקדמתו לפירוש המשנה בתועלת השניה (עמ' סב):

הפסקים. לפי שאני אומר לך אצל פרוש כל הלכה, כדעת מי עושים.³

את הצד המעשי בפירוש המשנה הוא מדגיש גם אחרי שמנה את כל ארבע התועלות (עמ' סב-סג):

וכאשר צירתי בנפשי אלה הענינים, נחלצתי לחבור אשר ארצהו. ומטרתנו בזה החבור פרוש המשנה לפי מה שפרש התלמוד [...] וכדעת מי עושים.

בפתח דברינו נדגיש כי יש בפסיקותיו של הרמב"ם ב"פירוש המשנה" מן החדשנות האופיינית לו ב"משנה תורה".⁴ אמנם חיבור זה כולל בתוכו פרשנות וסיכום דברים, ולא רק פסקי הלכה,⁵ אך החלק ההלכתי שבו חשוב ומשמעותי ביותר.⁶

במאמר זה נעמוד על דרכו של הרמב"ם בפסיקת הלכה ב"פירוש המשנה". נציג לשונות מיוחדים בפסקי ההלכה ונדון בפסיקת הלכה של הרמב"ם גם בעניינים שאין להם משמעות מעשית. אמנם אחרי כתיבת "פירוש המשנה", חיבר הרמב"ם את חיבורו

3 הרמב"ם אף פוסק הלכה במפורש גם כשהמשנה כבר פסקה את ההלכה. ראה לדוגמה יבמות ד, יד. נראה שהרמב"ם לא ראה בפסיקת הלכה שבמשנה בגדר חובה, ויש שהוא פוסק הלכה שלא כמשנה. ראה: שביעית ט, ה; מנחות ד, ג; פאה ג, ז. ובהרחבה בביאורנו שם (לעיל, הערה 1), עמ' קלז.

4 על הרמב"ם כפוסק ביחס לדורות אחרונים, ראה מאמרו של הרב ד"ר ר' ערוסי, "השולחן ערוך כגורם שהשריד את הרמב"ם בתימן", לראש יוסף, ירושלים תשנ"ה, עמ' 387-394. ולאחרונה, ראב טובי, קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ, מעלה-אדומים תשע"ב, כרך א, עמ' 263-285, "דרכו של הרמב"ם בהוראת ההלכה בזמן הזה".

5 ראה מאמרו "פירוש הרמב"ם למשנה - רקע, חדשנות ויחסו לספרות התלמודית", מסורה ליוסף ד (תשס"ה), עמ' 248-262.

6 דבריי אלה באים כנגד דברי הרב נריה גוטל, במאמרו "דרך המלך במשנה", פרי-הארץ ה (תשמ"ב), עמ' 38-72; ו (תשמ"ג) עמ' 27-43, בעיקר בסעיפים ו-ז, שטען שאין מגמת הרמב"ם לפסוק הלכה בפירושו למשנה, ושמשום כך יש לעתים "סטיות" מדרך התלמוד בעניין. עיקר שיטתו שם היא להוכיח שהרמב"ם שם לעצמו מטרה בפירוש המשנה לקרב את דיני התורה ללב הלומדים, ומשום כך יש הרבה מקומות שהוא סוטה בהם מדרך התלמוד כדי להבהיר את דברי המשנה בצורה טובה יותר. לענ"ד, אין לדברים אלו יסוד, בעיקר משום שאת עיקר חידושו הוא מבסס על תשובת הרמב"ם להבדיל בין משנה תורה לבין התלמוד, ולא בין פירוש המשנה לתלמוד, כנראה בשגגה, אך גם ב"משנה תורה", דבריו אינם מדויקים. וכבר האריך לתקוף מאמר זה הרב אדלר בעבודת הד"ר שלו על חזרות בפירוש המשנה עמ' 8-10, וחזר על דבריו בלשון מעט יותר מעודנת במאמרו "יחסו של הרמב"ם לתלמוד הירושלמי", ספר וזרון לר"י קאפח, רמת-גן תשס"א, עמ' 204, הערה 18, ואנו מצטרפים לדבריו. מפתיע היה לגלות כי על אף ההשגות הרבות והטעויות שהיו במאמרו, חזר הרב גוטל ופרסם מאמר זה לאחרונה בכתב העת סיני קלה-קלו (תשס"ה) כמעט בלא שינויים. וראה תחילת השגותיו של פרופ' יובל סיני, "פירוש המשנה לרמב"ם", בתוך קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ, מעלה-אדומים תשע"ב, כרך א, עמ' 228-229.

ההלכתי הגדול "משנה תורה", אך יש ביניהם הבדלים עקרוניים ביחס לפסיקת הלכה בעניינים שאינם מעשיים, כפי שנראה במאמרו זה.

לשון פסק הלכה בפירוש המשנה

בכל משנה ומשנה, הרמב"ם מכריע בשאלת הדעה הנכונה, ולעתים אף מדגיש איזוהי הדעה שאינה נכונה. צירופי הלשון הרגילים בפסק הלכה בפירושו של הרמב"ם הם: "והלכה כפלוני", "אין הלכה כפלוני", "וכך הוא להלכה" ועוד. בדרך כלל, באים הצירופים הללו בסופי ההלכות, אך לעתים, כשהרמב"ם מוסיף בסוף ההלכה דינים שאין להם זיקה ישירה למה שנאמר במשנה, בא פסק ההלכה באמצע הפירוש. כשיש כמה מחלוקות במשנה, הוא פוסק בכל מחלוקת בסיום הדיון בה.

הביטוי "[ואין] הלכה כפלוני בכל דבריו", שאינו מצוי הרבה ב"פירוש המשנה", מציין שיש בפירוש מידע נוסף על פסק ההלכה באותה משנה. כלומר הרמב"ם משתמש בלשון הזה כדי לרמוז שההלכה כן גם במשניות הסמוכות למשנה המסוימת. כגון במשנה הבאה (עבודה זרה ב, ד):

נאדות הגוים וקנקניהם ויין ישראל כנוס בהן אסורין, ואסורן אסור הנייה. דברי ר' מאיר. וחכמים אומרין. אין אסורן אסור הנייה. החרצנין והזוגין שלגוים אסורין, ואסורן אסור הנייה. דברי ר' מאיר. וחכמים אומרין. הלחים אסורים והיבשים מותרים. המורקיס וגבנת בית אונקאקי שלגוים אסורים, ואסורן אסור הנייה. דברי ר' מאיר. וחכמים אומרין. אין אסורן אסור הנייה.

והרמב"ם אומר בפירושו (שם): "ואין הלכה כר' מאיר בכל דבריו". וכוונת הרמב"ם בהערותו זו שגם את משנה ו הוא מפרש לשיטת ר' מאיר.⁷

ואלה ההלכות שמצאתי בהן לשון זה ב"פירוש המשנה":

א. סדר זרעים, ביכורים ב, ב.

ב. סדר נשים: נדרים ד, א; שם ו, ח.

ג. סדר נזיקין, עדיות ג, ב-ג.

ד. סדר קודשים: זבחים ח, יא; שם יג, ג; שם יג, ו; שם יד, ב; חולין ט, ז; בכורות א, ו; שם ב, ו; תמורה ז, ו.

ה. סדר טהרות: כלים כח, ז; פרה ו, ב; שם י, ג.

7 להרחבה בעניין זה, ראה דברינו בפירוש המשנה, שם, עמ' נג ועמ' סט-עא.

לשון דומה לזה, "והלכה [...] בלבד", בא בכמה מקומות, וייתכן שאף בו כוונת הרמב"ם זהה לזו: מעשרות ד,ו; שם ה,ה מהדורא קמא [מכאן ואילך: מה"ק]; בבא בתרא ב,יד.

פסק הלכה בלשון שלילה

עיון ב"פירוש המשנה" מעלה שהרמב"ם משתמש בפסיקת הלכה לעתים בלשון חיוב, על דרך "והלכה כ[תנא פלוני]", ולעתים בלשון שלילה, על דרך "ואין הלכה כ[תנא פלוני]". כמו כן, פעמים הרמב"ם משתמש הן בלשון חיוב הן בלשון שלילה, על דרך "והלכה כ[תנא פלוני] ואין הלכה כ[תנא פלוני]". וכן להפך. שאלה המתעוררת כשלומדים את דברי הרמב"ם בעיון רב היא אם יש משמעות מיוחדת לחלוקה סגנונית זו, שהרי הרמב"ם התכוון לפסוק כדעת מי ההלכה, ולא כדעת מי אינה, וההבדל עשוי להיות משמעותי מאוד.

עיון ראשוני מביא למסקנה שמדובר למעשה בביטויים נרדפים המגוונים את היצירה הספרותית ומוסיפים לה נוי, כגון בנגעים ד,ז-י, שבהן חולקים ר' עקיבא וחכמים. בשתי פעמים הרמב"ם כותב שהלכה כחכמים ובשתי פעמים הוא כותב שאין הלכה כר' עקיבא. ברם עיון חוזר מעלה שיש מקומות שהרמב"ם בוחר לפסוק את ההלכה בלשון שלילה כדי שלא לומר שההלכה כדעה האחרת, מפני שיש בדעה האחרת (הדעה שהיא לכאורה להלכה) חלק שאינו להלכה. ועדיין לא הגענו לדברים חתוכים ומוחלטים בעניין זה. להלן ננסה להעלות כמה אפשרויות ראשוניות להסבר התופעה הזאת.

1. פסיקה בלשון שלילה בעקבות תיקון פסק ההלכה

ההסבר הראשון והמתבקש ביותר, כאשר הרמב"ם פסק כתנא מסוים ובלשון חיוב, אך שינה את דעתו במה"ק, שינה רק מעט בנוסח, והשינוי הקל ביותר הוא שינוי הלשון מלשון חיוב ללשון שלילה, כגון: ברכות ב,ח; גטין ז,ו. על פי הסבר זה, יש להבחין בין מקומות שהרמב"ם פוסק כבר במה"ק בלשון שלילה לבין מקומות שעשה כן בעקבות תיקון.

2. הרמב"ם פסק בלשון שלילה כשאין הלכה לגמרי לפי התנא בר-הפלוגתא במשנה

כשהרמב"ם משתמש בלשון שלילה, כוונתו לומר לא רק שאין הלכה כדעה שכתב אלא גם שאין הלכה כדעת התנא החולק, ולכל הפחות אפשר להבין את דבריו שלא להלכה. הסבר זה נראה עיקרי מאוד במשנת הרמב"ם, והוא מופיע אף בפירוש רבנו עובדיה מברטנורא, האומר על המשנה מקוות ב,ז "ואין הלכה כר' אליעזר", והעירו על דבריו "תוספות חדשים" (ד"ה ש"מ שהלכה כר''): "ולא קאמר הלכה כר' יהושע, משום שגם דר' יהושע ליתא". לפי שיטה זו, רבנו עובדיה אינו אומר "והלכה כר' יהושע", משום שאין הלכה בדיוק כמותו. דוגמה אחרת יש במשנת כלים י,א, שרע"ב אומר בה: "ואין

הלכה כר' אליעזר". הרב דוד שפרבר, בפירושו על המשנה, "מצודת דוד", קובע כלל בעניין זה. וזה לשונו (ד"ה שם עיין בתוספות חדשים):

כל היכא דאמרו בלשון שלילה, כגון אין הלכה כפלוני, גם כשנגדו אין הלכה לגמרי.

בעשרות מקרים שהרמב"ם נוקט בהם לשון זה במסכתות שזכיתי לבאר עד היום (ראה לעיל, הערה 1), ניתן לראות שזו הסיבה שהרמב"ם נוקט לשון זה.⁸

3. הרמב"ם פוסק בלשון שלילה כשאינן ידועה זהותו של התנא קמא

טעם אחר לתופעה זו הוא, שהרמב"ם מעדיף לפסוק את הלכה בלשון שלילה בכל מקום שזהותו של תנא קמא אינה ידועה. בניגוד להסבר הקודם, ההלכה במקרה זה היא אמנם לפי תנא קמא, אלא מכיוון ששמו אינו מפורש במשנה, הרמב"ם מעדיף לכאורה לפסוק בלשון שלילה.

סיבה זו יש בה קושי מסוים, מפני שמצאנו כמה מקרים שהרמב"ם נוקט בהם לשון "והלכה כתנא קמא",⁹ כלומר הוא כן פסק הלכה שאין זהות התנא ידועה. בנוסף, לעתים במקום ששם התנא אינו נזכר פוסק הרמב"ם כחכמים.¹⁰ ברם, יחסית למספר הכולל של הביטוי "ואין הלכה", קרוב לאלף היקרויות, מקרים ספורים אלו מהווים פחות מ-3%, עדיין מסתבר הנימוק של אי זיהוי התנא שנפסקה הלכה על פיו.

4. הרמב"ם פסק את ההלכה ביחס לתנא האחרון במחלוקת התנאים

בעת האחרונה הסב את תשומת לבי ה"ה אבישי יהושע¹¹ למגמה ברורה של הרמב"ם לפסוק את ההלכה ביחס לתנא האחרון הנזכר במחלוקת התנאים במשנה. הרעיון הוא שהרמב"ם מתייחס תמיד לתנא האחרון הנזכר במשנה ופוסק את ההלכה ביחס אליו. אם הלכה כמותו, הוא פוסק בלשון חיוב, ואם ההלכה כדעה החולקת עליו, הוא פוסק בלשון שלילה. ואלה דברי ה"ה יהושע בעניין זה:¹²

בכל סדר מועד ישנן 656 משניות לפי מהדורת הרב קאפח, כאשר 317 מתוכן הן "סתם משנה" המוסכמות על הכל, ואילו בשאר 339 המשניות יש מחלוקת

8 ראה: מסכת ברכות עמ' לה-לו; עז-עח; קצג; רנ-רנא; רצו-רצט; מסכת פאה עמ' סה; עט-פ וההפניות שהבאנו שם; מסכת גטין (בדפוס) א,ה; א,ה; ז,ט; מסכת עבודה זרה, עמ' ו-ז, ועוד פעמים רבות מאוד.

9 כלאיים ג,ז; שביעית ב,ג; ערלה ב,א ועוד כעשרים היקרויות.

10 שבת ב,ד. וראה בטיוטא שם, שכתב שאין הלכה כר' יהודה וגם שהלכה כחכמים, והדבר אומר דרשני. פסחים ה,ד ועוד פעמים אחדות בלבד.

11 א' יהושע, פסיקת ההלכה של הרמב"ם בפירושו למשנה – לשיטתו של הרמב"ם לאור הבדלים לשוניים בפסיקה, עבודה סמינריונית בקורס מבוא למשנה תורה לרמב"ם של פרופ' שמשון אטינגר, הפקולטה למשפטים אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן סיוון תשע"א.

12 בעבודתו (לעיל, הערה 11) הכותב מנסה להסביר את החריגות הללו.

תנאים. הכלל המוצע, לפיו פסק הרמב"ם את ההלכה ביחס לתנא המופיע אחרון במחלוקת התנאים, מיושם ב-292 משניות, שהן 86.13 אחוזים מהמשניות בהן יש מחלוקת, ואילו ב-47 משניות אין הכלל מיושם.

כאמור, עדיין אי אפשר לסכם את הדברים במאמר זה ולקבוע מסמרות בעניין זה, ורק אחרי שנקיף בעזרת השם עוד מסכתות בעיון הנדרש, ננסה לבנות תמונה שלמה יותר בעניין זה.

מקומות שאין בהם פסק הלכה

כפי שאמרנו לעיל, הרמב"ם אומר בהקדמתו לפירוש המשנה בתועלת השנייה (עמ' סב): "הפסקים. לפי שאני אומר לך אצל פרוש כל הלכה, כדעת מי עושים". ואמנם כן עשה ברוב המוחלט של המקרים, אך יש כמה מקומות שלא מצאתי בהם פסק הלכה. ואלו הם:

א. סדר זרעים: ברכות א, ט¹³; כלאיים ט, י מה"ק; שביעית א, ד¹³.

ב. סדר מועד: כיפורים ד, ד; שם ה, א¹³; שם ו, ז מה"ק; שם ח, א מה"ק; תעניות ב, ח¹³; חגיגה ג, ח¹³.

ג. סדר נשים: שוטה ה, ד¹³; שם ז, ב¹³; שם ט, ב מה"ק; נזירות ה, ה¹⁴.

ד. סדר נזיקין: בבא מציעא ט, ט מה"ק; שם ט, ח; בבא בתרא ד, ט מה"ק; שם ה, י; שבועות א, ז¹³; עדיות ב, ט¹³; שם ח, ד¹³; ע"ז א, ח¹⁵.

ה. סדר קודשים: מנחות ז, ג מה"ק; שם יא, ז; בכורות ד, י¹⁶; שם ז, ב¹³; שם ז, ה¹³; שם ז, ו; שם ח, א מה"ק; מידות ד, ב.

ו. סדר טהרות: נגעים יב, ד¹³; מקוות א, ה¹⁴; מכשירין ד, א; זבים ד, ב.

13 במקום זה נזכרת הלכה בלא פסק הלכה. מקום זה יכול להיות מוסבר בעובדה שהמחלוקת היא דבר שאין לו השפעה למעשה מן המעשים (מפני שמדובר במחלוקת בסברה, סיפור היסטורי או מחלוקת בדרשה), ומשום כך אין צורך לפסוק הלכה. ראה מה שכתבנו בעניין זה בסעיף פסק הלכה בדברים שאין בהם השפעה מעשית.

14 ייתכן שלא פסק כאן הלכה, מפני שסמך על הכלל שבכל מחלוקת בין בית שמאי לבית הלל, הלכה כבית הלל, והפעיל אותו אף במקרה שיש חולק שלישי. וראה מה שכתבנו בעניין זה בסעיף פסק הלכה במחלוקות בין בית שמאי ובית הלל.

15 ראה ביאורנו שם, עמ' לד.

16 בהלכה זו הוא מוסיף במהדורא בתרא שהדעה במשנה מסוימת אינה להלכה, אך לא כתב כן במהדורא קמא.

כל המקומות האלה דורשים עיון נוסף לבירור השאלה למה הרמב"ם אינו פוסק בהם הלכה.

נותן טעם לפסק ההלכה

תופעה מעניינת אחרת בעניין פסקי ההלכה ב"פירוש המשנה", היא המקרים שהרמב"ם מנמק את פסיקתו. ברוב המקומות הרמב"ם מבאר את העניין הנזכר במשנה וקובע כדעת מי ההלכה. אך יש מקרים אחדים שהרמב"ם מוסיף בהם טעם, ובו הוא מסביר מדוע ההלכה היא כאותו התנא. ואלה המקומות שמצאתי שהוא נוהג בהם כן:

א. סדר זרעים: פאה ה,ה¹⁷; דמאי ג,ו; שם ה,ה; שם ו,ב; שביעית א,ח; שם ט,ה; תרומות ד,ז; ערלה ג,ב.

ב. סדר מועד: שבת יח,ב; עירובין ד,ה; שקלים ד,ו.

ג. סדר נשים: נדרים י,ו; קידושין א,ג¹⁸.

ד. סדר נזיקין: עדיות ב,ו.

ה. סדר קודשים: ההקדמה לזבחים, עמ' יד; זבחים ה,ח; שם יא,ד.

ו. סדר טהרות: כלים א,ט; שם כב,ז; נידה י,ב; מכשירין א,ה.

המעין במקורות אלה ימצא שבהרבה מהם הרמב"ם מנמק את פסיקתו אם הפסק מתנגד לכללי הפסיקה המקובלים. דבר זה מלמדנו שהרמב"ם מקפיד לפסוק על פי כללי הפסיקה, ורק במקרים חריגים, כשיש סיבה ברורה ותקדימים אצל הגאונים, הוא חורג מהם.¹⁹

17 על ההנמקה בפסק ההלכה הנובעת מהעמדת דברי ר' יהודה כמפרשים את דברי חכמים, ראה לקמן, סעיף פסק הלכה כר' יהודה במקומות בהם הוא נוקט לשון "אמתי".

18 רק בחלק מכתבי היד. ראה דבריו של ר"י קאפח במהדורתו, הערה 79.

19 בדברינו אלה אנו חולקים על קביעתו של אהרון אדלר בעבודת הד"ר שלו, שטען שבמהדורה הראשונה הלך הרמב"ם לפי כללי הפסיקה, אך במהדורה בתרא לא הרגיש את עצמו מחויב לכללים אלו. לענ"ד דברים אלו אינם נכונים, ובכל מקום שהרמב"ם חורג מכללי הפסיקה, יש סיבה מפורשת לדבר. בעבודתו הוא מביא ארבעים דוגמאות העונות לכאורה על קריטריון זה (עמ' 182–217). ברם, הכלל היחיד שהוא עוסק בו הוא "יחיד ורבים הלכה כרבים", ומספר מועט של דוגמאות ביחס לדברים המובאים בשם שתמא דגמרא. חוקר זה לא בדק את המקרים שכבר במהדורה קמא הרמב"ם פוסק יחיד נגד רבים, ויש הרבה יותר מקרים כמותם מתקונים במהדורה בתרא. להרחבה בעניין זה, ראה מה שכתבתי במאמרי "הרמב"ם והרבדים", צוהר טו (תשס"ג), עמ' 55–64.

לשונות מעניינים בפסק הלכה

כפי שאמרנו בראש דברינו, הרמב"ם פוסק הלכה בדרך כלל בלשון קבועה. ברם, מצאנו כמה מקומות שהוא משתמש בלשון חורג. להלן נעמוד על הלשונות הייחודיים שמצאתי בפסקי ההלכה בהרמב"ם:

- א. "אני אומר הלכה", "והדין בה לדעתי" וכדומה:** דמאי ו,ב; תרומות י,ב; כלאיים ח,ה; שביעית י,ו; שקלים ד,ו; יבמות ג,ח; שם יג,יא; כתובות ח,ח; נזירות ב,ב; שם ד,ו; נדרים יא,יא; גטין ה,ח²⁰; שוטה ב,ד; סנהדרין ז,ד; ע"ז ה,ח; מנחות ד,א; שם ז,ג; שם ט,ג; שם י,ה; חולין י,ד; שם יא,ג מה"ק; כרתות ב,ג; שם ג,ה; תמיד ג,ד; שם ג,ח; ההקדמה לכלים, עמ' טו; נידה י,ב; נגעים יב,ד; טבול יום ב,ג.
- ב. "אפשר", "ואולי" וכדומה:** מעשרות ה,ז; שבת א,ב; מועד א,ז; מנחות ח,ז; תמיד ג,ח; כלים כ,ח; נגעים יג,יב; מכשירין ה,יא מה"ק.
- ג. "אני חושב":** כלאיים ג,ו; שביעית ד,ז; תרומות י,ב; שבת יג,ד; שם כד,ג; שקלים ז,ז; חגיגה ב,א; שוטה ב,ד; קידושין ג,ה; שם ד,ו; בבא מציעאה א,ב; בבא בתרא ב,ט; סנהדרין א,ג; הוריות א,ו; מנחות ד,א; שם ז,ג; שם ט,ג; שם י,ה; בכורות ח,ב; חולין ו,ה; ערכים ו,א²¹; מעילה ה,ד; מידות א,ה; שם ג,ג; ההקדמה לכלים, עמ' טו; שם עמ' יט; כלים א,ח; שם י,א; שם יב,א; שם טז,ד; שם יח,ב; שם כד,י; שם ל,ב; אהלות יח,א; שם יח,ו; נגעים י,י; שם יא,יא; פרה ג,ד; שם י,ד; שם יא,ב; טהרות ח,ז.
- ד. "איני יודע":** דמאי ג,ב; שם ו,ב; כלאיים א,ח; שם ב,ה; שם ט,ז; שביעית ט,ה; מעשר שני ב,ט; ערלה ב,א; שבת יט,ו; עדיות א,י; מנחות ט,ג; בכורות ח,ח; כרתות א,א; כלים יג,ה; נגעים יד,יג; פרה ג,ט ב"פ.

20 במשנה זו, הרמב"ם תוקף בחריפות מנהג שהוא מביא במשנה תורה, הלכות תפילה וברכת כהנים יב,יח בלי הסתייגות. מהלכה זו אנו למדים עד כמה המנהג המקובל מהווה בסיס הלכתי גם נגד משניות וגמרות. וכבר קבע הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל י,ו: "הקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה, ובהן ראוי להתלות". נמצא שהמעשה, שבכל קהילות ישראל ככהן קודם לתלמיד חכם, הוא הקובע, ולא הגמרא. אמנם ב"משנה תורה", הרמב"ם קובע שהתוקף של קדימת הכהן הוא בגדר מנהג, אך יש לשים לב לעובדה שאין מדובר במנהג חכמים, מנהג נביאים, מנהג של כל ישראל, שבהם כינה הרמב"ם מנהגים ראויים, אלא מנהג סתם. אם יתחילו מנהג חדש, המשחזר את דין התלמוד, הרי גם הוא יהיה מנהג ראוי. ראה עוד מה שכתבנו בעניין זה בהרחבה במהדורתנו למסכת גטין (בדפוס).

21 בהלכה זו הרמב"ם מביע את דעתו האישית בצורה חריגה. וזה לשונו: "והמתברר לדעתי, והנראה לי מן הגמר, ואף אומר אני שהוא הנכון [...] דע כללים אלו ועשה על פיהם בלי ספק ובלי פקפוק".

פסק הלכה בדברים שאין להם השפעה מעשית

חריגה אחת מן השיטה, שבכל הלכה הרמב"ם אומר כדעת מי פסק ההלכה, מצינו בעניין שהמחלוקת בו אינה משפיעה על מעשה מסוים, משום שמדובר במחלוקת בעניין פרשני או תאולוגי. ובלשונו של הרמב"ם: "כל סברא מן הסברות שאין בה מעשה מן המעשים שנחלקו בה חכמים, לא נאמר בה הלכה כפלוגי" (פירוש המשנה שבועות א, ד). הרמב"ם מציין חריגה זו במפורש בכמה מקומות ב"פירוש המשנה". בכמה מקומות הוא מביא מחלוקת בעניין המתאים להגדרה זו ואינו פוסק בו הלכה.

ודאי שאין לחשוב שהרמב"ם סבור שאסור לפסוק הלכה בענייני הגות ואמונות ודעות, שהרי הרמב"ם קבע מסמרות בעניינים אלו גם בנושאים שנחלקו בהם חז"ל.²² להלן נבחן את קביעתו של הרמב"ם ונראה שהמבוכה בעניין זה יסודה באי הבנת ההבדל בין "פירוש המשנה" לבין "משנה תורה".²³ וכפי שכבר אמרנו בתחילת המאמר, מטרת הרמב"ם ב"פירוש המשנה" להביא את "הפסקים". לפי שאני אומר לך אצל פרוש כל הלכה כדעת מי עושים". ואף על פי שכבר ב"פירוש המשנה", הרמב"ם מפגין חשיבות גדולה לעניינים שבהגות, אין הוא מבקש לקבוע בהם הלכה, כפי שהוא עושה בעניינים מעשיים. מטרת רבי בכתיבת המשנה הייתה להציג בפני כל יהודי ספר שהוא צריך לנהוג על פיו, ולא ספר המיישר את המחשבות ומבסס את האמונה. ב"פירוש המשנה", הרמב"ם הולך בעקבות רבי ומעמיד את הפסקים המעשיים בראש מעייניו, ואינו ביקש להכריע במחלוקות שאין בהן עניין להלכה למעשה. לא כן בספר "משנה תורה".²⁴ בחיבור זה, הרמב"ם מקדיש ספר הפותח בהלכות יסודי התורה ובהלכות דעות

22 השווה להבנתו של הרב פרופ' יצחק טברסקי בספרו מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 49, המביא עיקרון זה ולומד ממנו שבכל מקום שגיבש הרמב"ם נוסח לנושאים תאולוגיים ומוסריים (ולא מעשיים) מדובר בדברים שאין בהם מחלוקת. על האפשרות שהרמב"ם סובר שאין להכריע הלכה בנושאי אמונה, ראה שו"ת רדב"ז מכתב יד, אורח חיים, יורה דעה (חלק ח), סימן פה; אברבנאל, דברים פרק ד, ד"ה וכבר דברתי; יד מלאכי, כללי התלמוד, כלל רכ; שו"ת חיים שאל, חלק ב, סימן ד; מעשה רוקח, הלכות תשובה, פרק ז, הלכה ד; הרב עוזי קלכהיים, "היש הכרעה להלכה בענייני דעות?", על מדין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 46-66. תודתי לרב אביננדב אבוקרט שהפנה אותי למקורות האלה.

23 טעה בדבר זה הפרופ' דוד הנשקה, ששיטתו לחפש תמיד חזרות בדברי הרמב"ם, וכל אי הבנה וקושי שיש לו ברמב"ם לתרץ בחזרה, הביאה אותו למסקנה שגם בעניין זה חזר בו הרמב"ם בין פירוש המשנה לבין משנה תורה. ראה דבריו במאמרו "על גבולותיה של הערכת ההלכה", דעת 61 (תשס"ז), עמ' 49-72. לגישתו העקרונית, ראה מה שכתבנו במאמרים הבאים: "לשון תקיפה בפירוש המשנה לרמב"ם - לשונו של הרמב"ם בפסיקת הלכה במקומות מסופקים, ולשאלת יחוס הפירוש לתלמוד מסכת ראש השנה לרמב"ם", סיני, קובץ הרמב"ם, קלה-קלו (תשס"ה), עמ' קנא-קצח; "איסור תחומין ברמב"ם - שמרנות הלכתית כפי שבאה לידי ביטוי בדינמיות פנימית", סיני קלח (תשס"ו), עמ' מג-נה; "קניין לגוי בארץ ישראל להפקיע מן המעשרות - עיון בחזרותיו של הרמב"ם והנפקא מינה להיתר מכירה בזמן הזה", סיני קלט (תשס"ז), עמ' עג-צב.

24 להבדלים במתודות וביעדים בין פירוש המשנה לבין משנה תורה ולהדגמה כיצד הדבר בא לידי ביטוי בהיקף החומר, שיטת המיון ואופן הניסוח, ראה מאמריו של י' סיני, "בין פירוש המשנה לרמב"ם לבין

והלכות תשובה, ומסיים בהלכות מלכים ומלחמות. גם בפתחה וגם בחתימה של הספרים הללו, ניכר כוחו של הרמב"ם, שלא חשך מעטו הכרעה חותכת גם בעניינים שבהשקפות ובאמונות ובמושגי יסוד, וקצב וקבע וסידר לא רק בתחומם המובהק של ההלכה ואורחות החיים היהודיים אלא אף בדברים שבכבשונו של עולם, למן התאולוגיה ועד האסכטולוגיה.²⁵ בחיבור מעין זה, שאינו מזכיר מחלוקות, אלא רק את הדברים הנכונים, ודאי יש מקום להכריע בכל עניין, כולל בענייני הגות ועניינים שאין בהם השפעה על ההלכה למעשה.

להלן המקומות שהרמב"ם מביא בהם את העיקרון שאין לפסוק הלכה במחלוקת שאינה מעשית, ונראים שהדברים אמורים רק ב"פירוש המשנה" ולא ב"משנה תורה".²⁶

א. נאמר במשנה (שוטה ג,ג):

אם יש לה זכות, הייתה תולה לה. יש זכות תולה לה שנה אחת, יש זכות תולה שתי שנים, יש זכות תולה שלוש שנים. מכאן אמר בן עזאי: חייב אדם ללמד את בתו תורה. שאם תשתה, תדע שהזכות תולה לה [...]. רבי שמעון אומר: אין הזכות תולה במים המאררים. אם אומר אתה שהזכות תולה במים המאררים, מדהה אתה את המים בפני כל הנשים השותות, ומוציא אתה שם רע על הנשים הטהורות ששתו, ויאמרו: טמאות היו, אלא שתלת להן זכות. רבי אומר: הזכות תולה במים המאררים. אינה יולדת, ואינה משבחת, אלא מתנוונה והולכת, וסופה שהיא מתה באותה מיתה.

לפנינו מחלוקת בשאלה: האם זכויות האישה דוחות את פעולת המים המאררים? הרמב"ם, בפירושו למשנה שם, אינו מכריע במחלוקת בין רבי ור' שמעון. ואלה דבריו:

כבר אמרתי לך לא פעם שאם נחלקו חכמים באיזה השקפה ודעה²⁷ שאין תכליתה מעשה מן המעשים, הרי אין לומר שם הלכה כפלוני.

משנה תורה: היקף החומר ההלכתי שיטת המיון והפיצול המושגי", Hebrew Union College Annual (HUCA) 80 (2009), החלק העברי, עמ' כא-לז; "פירוש המשנה לרמב"ם", (לעיל, הערה 6), פרק ב.4, בין פירוש המשנה לבין משנה תורה, עמ' 215-219; מ' הלברטל, הרמב"ם, מתוך סדרת גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי, ירושלים תשס"ט, עמ' 88-91.

25 ראה דבריו של א' רביצקי, כפי כוח האדם – ימות המשיח במשנת הרמב"ם, משיחיות ואסכטולוגיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 191-220, שנתפרסם גם בספרו על דעת המקום, ירושלים תשס"א, עמ' 74.

26 כך נראה שהבין הגר"י קאפח את הדברים, שהביאם במאמרו "ופליגא במשנת הרמב"ם" ברקאי א (תשמ"ג), שנדפס בספרו כתבים, חלק ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 558-559, ולא ראה בזה כל קושי. וראה גם: חסדי דוד על התוספתא שבועות א, א; א' גורפינקל, "הרמב"ם- בין דוגמטיקה לליברליות", דעת 60 (תשס"ז), עמ' 5-28; י' סיני, "פירוש המשנה לרמב"ם" (לעיל, הערה 6), עמ' 230, הדנים בעניין זה.

27 בנוסח הדפוסים "בסברת אמונה", ותרגומו של הגר"י קאפח מדויק, וכוונתו לומר שאם נחלקו חכמים בדבר הצריך לחשוב אותו (חשיבה מלשון סברא) ואין בו מעשה, אין לומר עליו לשון הלכה. וטעות לטעון

והיכן הרמב"ם אומר זאת קודם? אנחנו לא מצאנו אמירה מפורשת מעין זו בדבריו קודם לכן, אלא שזו מגמת הרמב"ם בכל פירוש המשנה, לפסוק הלכה רק במחלוקת שיש בהם הלכה למעשה מן המעשים. אבל במחלוקת שלפנינו אין מקום לפסוק הלכה ב"פירוש המשנה".²⁸

והנה מצינו שבספר "משנה תורה", הרמב"ם מכריע במחלוקת הזאת. וזה לשונו (הלכות שוטה ג, כ):

שוטה שהיה לה זכות תלמוד תורה, אף על פי שאינה מצוה על תלמוד תורה, הרי זה תולה לה, ואינה מתה לשעתה, אלא נימוקת והולכת, וחללים כבדים (באין) עליה עד שתמות אחר שנה או שתיים או שלוש, לפי זכותה. והיא מתה בצביית בטן, ובנפילת איברים.

נמצא שהוא פוסק כדעת רבי, אלא שאינו דן בדבר ב"פירוש המשנה", מפני שמטרת כל אחד מן החיבורים אחרת. ומה שכתב הרמב"ם ב"פירוש המשנה", כוונתו לומר שאין זה מתאים לאופיו של חיבור זה לומר "הלכה כרבי" בעניין זה, מפני שאין כאן הלכה שיש לנהוג על פיה, אבל ב"משנה תורה", שבו הוא מסכם את כל ההלכות וההשקפה היהודית, יש מקום להביא את דברי רבי, אך לא בלשון פסיקת הלכה.²⁹

28 שהמילה בערבית היא 'ראי', ויש לתרגם אותה כסברה, מפני שברוב המוחלט של ההיקריות של מילה זו תרגומה 'ראיה' או 'הבנה' ולא סברה. ויש לתרגם (מי שמבין בכך) על פי העניין ולא מילולית. אם כן, דברי הרמב"ם כאן, "כבר אמרתי לך לא פעם", אין מדובר בשגגה אלא בכוננת מכוון להפנות אותנו לעיקרון בפירוש המשנה ולא למקום זה או אחר. כפי שהראנו לעיל בכמה וכמה משניות קודם למסכת שוטה, הרמב"ם אינו פוסק בהם הלכה, מפני שהם עונים לכלל האמור (ראה כל המשניות שסימנו במספר 13 לעיל). אמת שיש מעט מקרים בהם הרמב"ם מפנה למקומות קודמים בפירוש המשנה, והדברים אינם שם, וכבר אספנו מקומות אלה וגם הראנו שם את דרך הרמב"ם בכתיבת פירוש המשנה ושאת הכתיבה הסופית עשה על סדר הש"ס. ראה "ספרד ארץ ישראל ומצרים בפיהמ"ש לרמב"ם", נטועים ח (תשס"ב), עמ' 43–63, אך כאמור מקום זה אינו שייך לשגגות שמנינו.

29 כך בפשטות הבינו נושאי כילו של הרמב"ם במשנה תורה, שלא ראו כלל צורך לדון בסתירה שלכאורה הזו. מגמתם בחיבוריהם לבאר את דברי הרמב"ם במשנה תורה, ודבריו ברורים לחלוטין. מסיבה זו ההערה הקנטרנית במאמר המוזכר בהערה 23, עמ' 55, הערה 23, יסודה באי הבנה בין פירוש המשנה לבין משנה תורה, דבר שהיה ברור לחכמים עליהם מלין הכותב. במסגרת מאמר זה, המפורסם בכתב עת המוקדש לגר"י קאפח, יש להעיר על חוקר זה, שכל הזמן מנסה להראות עד כמה טעה הגר"י קאפח בחיבוריו. כך לדוגמה בעלמא, ראה הערה 10 במאמרו הנ"ל, שבה הוא מעיר שהרב קאפח הפנה לפירוש המשנה בסנהדרין, "אך הדברים מופיעים בפירוש המשנה כבר קודם לכן". מה ביקש המשיג להרוויח בהערה זו? וכי הוא מנסה לרמוז לנו שהגר"י קאפח לא ידע זאת? אין הוא טורח לציין שבמקומות אחרים הגר"י קאפח מפנה לכל המקומות שביטוי זה בא בהם, ונראה כי כל מגמת ההערות הללו יסודה ברצונו לדון את האחר לכף חובה. ד"ל.

ב. נאמר במשנה (סנהדרין י, ג) :

דור המבול אין להם חלק לעולם הבא [...] אנשי סדום אין להם חלק לעולם הבא, אבל עומדים הם בדין. רבי נחמיה אומר: אלו ואלו אינן עומדין בדין [...].
 עדת קורח אינה עתידה לעלות, שנאמר "ותכס עליהם הארץ, ויאבדו מתוך הקהל" (במדבר טז, לג). דברי רבי עקיבה. רבי אליעזר אומר: עליהם הוא אומר: "ה' ממית ומחייה, מוריד שאול ויעל" (שמ"א ב, ו). עשרת השבטים אינן עתידים לחזור [...]. דברי רבי עקיבה. רבי אליעזר אומר: מה היום מאפיל ומאיר, אף הם שהיא אפילה להם, עתידה לאור להם.

ושם הרמב"ם הסביר :

כבר הזכרנו לך כמה פעמים שכל מחלוקת שתהיה בין החכמים ואינה תלויה במעשה, אלא קביעת סברה בלבד, אין מקום לפסוק הלכה כאחד מהם.

המחלוקת הללו, בגלל אופיין ההיסטורי, לא רק שאין בהן מעשה, אלא שאפילו אין מקום לדון בהם במסגרת ספר ההלכה הכולל של היהדות. לכן גם ב"משנה תורה" אינו מזכיר אותן.³⁰

ג. נאמר במשנה (שבועות א, ד) :

על שאין בה ידיעה לא בתחילה ולא בסוף, שעירי רגלים ושעירי ראשי חודשים מכפרין. דברי רבי יהודה. רבי שמעון אומר: שעירי רגלים מכפרין, אבל לא שעירי ראשי חודשים. ועל מה שעירי ראשי חודשים מכפרין? על טהור שאכל טמא. רבי מאיר אומר: כל השעירים כפרתן שווה על טומאת מקדש וקודשיו.

הרמב"ם מסביר שם :

מה שאמר ר' מאיר 'כל השעירים' רוצה לומר שעירי רגלים ושעירי ראשי חודשים ושעיר הנעשה בחוץ ביום הכפורים. ומחלוקת זו אין לומר בה הלכה כדברי פלוני, לפי שהוא דבר מסור לה' יתרוםם ויתהדר, והם נחלקו בראיות ולמידות מפסוקים שאין מקום זה מתאים להזכיר בו דרכי למודם בהם. וכבר

30 ראה א' הילביץ, ללשונות הרמב"ם, ירושלים תש"י, הלכות תשובה, עמ' סט-ע, הדין במחלוקת בשאלה למי יש חלק לעולם הבא, ומביא את דברי הרמב"ם בפירוש המשנה, ודין ביחסם לפסיקת י"ג העיקרים במשנה תורה. השווה לביאור באתר המים להלכות תשובה ח, ד"ה אמרו חכמים, ולמאמרנו "הביטוי חכמים/חסידיים ראשונים במשנה תורה לרמב"ם" סיני קט (תשנ"ב), עמ' נו-צא.

ביארנו³¹ שכל סברא מן הסברות שאין בה מעשה מן המעשים שנחלקו בה חכמים לא נאמר בה הלכה כפלוני.

גם כאן, כמו שכתב בשוטה, אין מגמתו ב"פירוש המשנה" לפסוק הלכה בנושא מעין זה, כפי שגם אין מקום להביא ב"פירוש המשנה" את הראיות והפסוקים שקבעו חכמים על פיהם את דבריהם. מטרת החיבור לאפשר ללומד לדעת ולזכור את כל הש"ס ולהוציא את ההלכה למעשה שבכל מחלוקת. במחלוקת זו אין מעשה, ולכן אין מטרת החיבור לפסוק בו הלכה.

והנה ב"משנה תורה", כשהוא מסכם בו את הלכות טומאת מקדש וקודשיו (הלכות שגגות יא, ט) הוא מביא את דברי ר' יהודה במחלוקת שבתחילת המשנה. וזה לשונו:

טומאת מקדש וקדשיו, שהיה לה ידיעה בתחילה ולא היה לה ידיעה בסוף, שעיר של יום הכיפורים הנעשה בפנים ויום הכיפורים תולין, עד שייוודע לו ויביא קרבן עולה ויורד. ושאין בה ידיעה בתחילה אבל יש בה בסוף, שעיר הנעשה בחוץ ביום הכיפורים ויום הכיפורים מכפרין. ועל שאין בה ידיעה לא בתחילה ולא בסוף, שעירי הרגלים ושעירי ראשי חודשים מכפרין.

אך, כאמור לעיל, אין בכך כל קושי, והדבר מוסבר בהבדל שבין "פירוש המשנה" לבין "משנה תורה". כמו כן יש לשים לב לעובדה שגם בהלכות שגגות לא ברור אם זוהי כפרת הפר היחידה או שמא הוא מכפר לכהנים גם על שאר עברות, שהרי אינו אומר: "פר כהן גדול [...] מכפר על טומאת מקדש וקדשיו", שמשמע ממנו שהיא הכפרה היחידה בו. זאת ועוד. הרמב"ם אינו מפרש אם כפרה זו היא בדם הפר או בוודו, בניגוד ללשונו בהמשך דבריו בעניין דם השעיר הנעשה בפנים. אם כן, נראה שהרמב"ם נמנע במכוון מלהכריע בשאלות אלה.³²

אלה שלושת המקומות שהרמב"ם אומר בהם במפורש שאין מגמתו לפסוק הלכה ב"פירוש המשנה" בדבר שאין בו מעשה. אך נוסף על האמירות המפורשות האלה ודבריו בהקדמתו ל"פירוש המשנה", יש משניות שאינו פוסק בהן הלכה, אף על פי שיש בהם מחלוקת. והסיבה לכך היא: המחלוקות הללו אינן במעשה מן המעשים, ולכן אין לפסוק בהן הלכה.

וכך ניתן להסביר גם את שתיקתו ביחס למחלוקת³³ בעוד מקומות במשנה ואלו הם:

- 31 כאמור, כשהרמב"ם כותב "כבר ביארנו" בעניין זה, אין כוונתו רק לשני המקומות שצוינו לעיל, אלא לדבריו בהקדמה למשנה ולכל דרכו בפירוש המשנה.
- 32 לסיכום הסוגיה ראה ע' אריאל, מכון המקדש, שערי היכל על מס' יומא, מערכה קלט, "הפר והשעירים: על מי ועל מה מכפרים?".
- 33 אף על פי שניתן למצוא לחלקם דעה ברורה במשנה תורה. יש לציין שפרט לשוטה בה, פרופ' הנשקה אינו מזכיר אף אחד ממקורות אלה במאמרו (לעיל, הערה 23).

- א. ברכות א, ט: בדרשת הפסוק לקריאת פרשת ציצית בלילה.³⁴
- ב. שביעית א, ד: במחלוקת התנאים בדרשה.
- ג. כיפורים ה, א: בשאלת מספר הפרוכות בבית המקדש השני.
- ד. תעניות ב, ח: במחלוקת ביחס למגילת תענית שכבר בטלה.
- ה. חגיגה ג, ח: בשאלת הטעם להלכה שהמזבח אינו טעון טבילה.
- ו. שוטה ב, ה: בשאלה אם המים המאררים בודקים את האישה גם על העתיד.
- ז. שוטה ה, ד: בשאלה כיצד נאמרה שירת הים.
- ח. שוטה ז, ב: בעניין דרשה בדין חליצה.
- ט. שבועות א, ז: על מה מכפר השעיר המשתלח.
- י. עדיות ב, י: משך זמן משפט הרשעים בגיהנם.
- יא. שם ח, ז: בשאלת תפקידו של אליהו לעתיד לבוא.
- יב. בכורות ז, ב: בפירוש המום גיבן הנזכר בתורה.
- יג. שם ז, ה: בשאלה מי נקרא בתורה מרוח אשך.
- יד. נגעים יב, ד: היעדר פסק הלכה שהוא עצמו נותן לו טעם: "ואין השעורין הללו מוגדרין עד כדי לומר בהן הלכה כפלוגני".

בכל המקרים הללו, הרמב"ם אינו פוסק הלכה, מפני שאינה מטרת חיבורו. יתר מזה. לא ניתן לנקוט לשון הלכה על דבר שאין בו מעשה מן המעשים.

דרך פסיקת ההלכה ב"פירוש המשנה" המשיכה ללוות את הרמב"ם וכתבתו גם ב"ספר המצוות". שם. במצוות לא תעשה קלג, הוא מזכיר את דרכו שלא לפסוק הלכה בדבר שאין לו השפעה על מעשה מן המעשים. וזה לשונו (עמ' רמא–רמב):

האזהרה שהוזהר כל זר מלאכל כל תרומה [...] ובשני דבכורים אמרו: "והתרומה והבכורים חייבין עליהם מיתה וחומש, ואסורין לזרים". ורב חולק על כל המשניות האלה ואומר: זר שאכל תרומה - לוקה. וידוע כי רב תנא הוא ופליג. וכבר בארנו בחבורנו בפרוש המשנה, שכל מחלוקת שאינה מחייבת מחלוקת במעשה אלא בסברא בלבד, לא אפסוק בה הלכה, ולא אומר "הלכה כפלוגני". ולפיכך לא אומר "הלכה כרב" או "כסתם משנה", כיון שלדברי הכל לוקה. לפי שגם מחוייבי מיתה בידי שמים על אחד הלאוין לוקה, כמו שבארנו בהקדמות מאמר זה.

הרמב"ם אומר כאן שהמיתה הנזכרת במשנה היא מיתה בידי שמים ולא בידי אדם, והיא מחייבת מלקות גם לדעת חכמים הנזכרים במשנה. לכן, אם הכל מסכימים שבית דין צריך להלקות, אין מגמת "פירוש המשנה" להכריע אם בשמים חייב מיתה אם לאו. במקומות שהדבר נזכר, הרמב"ם מביא אותו גם ב"פירוש המשנה" (ראה דמאי א, א; ;

34 ראה ביאורנו לברכות (לעיל, הערה 1), עמ' נו.

חלה א,ט), אלא שכאמור לעיל, אין מקום לפסוק הלכה במקום שיש מחלוקת בעניין מסוג זה.

אך נוסף על דרך פסיקת ההלכה ב"פירוש המשנה", הרמב"ם מבקש ללמדנו שאין מקום לנקוע לשון 'הלכה' במקרים שאין בהם מחלוקת מעשית.³⁵ כלומר, גם אם בהקדמה לפרק חלק, הוא מונה את י"ג העיקרים של היהדות, וגם אם ב"משנה תורה" הוא מביא ענייני אמונה והגות וסברה, ולא רק מעשים, עדיין אין מקום לומר עליהן שהן הלכות, ולכן אין בהן עניין של פסיקה. וכך הוא אומר ב"איגרת תחיית המתים", שנכתבה אחרי ספר "מורה הנבוכים". וזה לשונו (עמ' שנד):

ואמנם מה שזכר עלינו מי שזכר, שאנחנו אמרנו בתחית המתים שבמקרא שהוא משל, הוא שקר ברור ודבור סרה גמור מאמרו. והנה חבורינו כבר נתפרסמו, ויקראו ויראה אנה אמרנו זה. אלא אם אמרנוהו במה שכבר אמרוהו חכמי ישראל, כגון מתי יחזקאל, שחכמי התלמוד חולקים בו. וכל דבר שיש בו מחלוקת לא יביא אל מעשה, אי³⁶ אפשר להכריע בו אחד משני המאמרים על חברו. וכבר זכרנו זה בפירוש המשנה פעמים.³⁷

במקום זה, כשהוא מבקש לנקות את עצמו מן החשדות שאינו מאמין בתחיית המתים,³⁸ הוא מזכיר את העיקרון שכתב ב"פירוש המשנה", שלא ניתן לומר לשון הלכה במחלוקת שאין בה מעשה, ומביא כדוגמה מחלוקת מסנהדרין צב,ב:

דתניא. רבי אליעזר אומר: מתים שהחיה יחזקאל עמדו על רגליהם ואמרו שירה ומתו. מה שירה אמרו? ה' ממית בצדק ומחיה ברחמים. רבי יהושע אומר: שירה זו אמרו: "ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל". רבי יהודה אומר: אמת משל היה. אמר לו רבי נחמיה: אם אמת, למה משל; ואם משל, למה אמת? אלא באמת משל היה.

35 יש בדבר זה ללמדנו שאין לפסוק הלכות בשאלות היפותטיות. לעתים יש נטייה לדון בנושאים תאורטיים (דוגמת שאלות על קיום מצוות בחלל וכדומה). מדברי הרמב"ם הללו אנו למדים שיש מקום לדון בשאלות אלו מן הצד העיוני, לחקור את הסברות ולהיעזר במציאויות מדומות כדי לבדוק את גבולות הדין. ברם, אין מקום לפסוק הלכה בשאלות אלה.

36 על פי המקור הערבי. וראה בהערה 22 במהדורת הר"י שילת. וראה גם באיגרות הרמב"ם, מהדורת הגר"י קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' פב.

37 האם ניתן לומר אף יותר מזה, שלא רק שאין לפסוק הלכה אלא יש מקום גם לדעה החולקת, שמא אדם אחר יוכל לנקוט כדעה האחרת. ראה מה שהציע מ' שפירא בספרו M. B. Shapiro, The Limits of Orthodox Theology, אוקספורד 2004, עמ' 117–118.

38 ראה ניתוחו של ד' הרטמן לאיגרת זו בספרו מנהיגות בעיתות מצוקה, הקיבוץ המאוחד 1985, עמ' 154–174.

על פי דרכו של הרמב"ם, אין מקום לפסוק כאן הלכה. ברם ב"מורה הנבוכים" ב,מו, הוא תומך בדעת ר' יהודה. ואף על פי שהוא נוקט עמדה חד-משמעית זו, עדיין הוא אומר באיגרתו שלא שייך לומר פסק הלכה בעניין זה.

נמצאנו למדים שהרמב"ם נוקט דעה בענייני הגות ואמונה אף כשיש בהם חילוקי דעות, ורק אומר שחזר והסביר כל חייו שבמחלוקות מעין אלו אין מקום לפסוק הלכה. בהחלט ניתן לנקוט בהם עמדה ולבסס מחשבה ואמונה, אך לא לומר שכן היא ההלכה. וכן הוא עושה בכל "פירוש המשנה" (ולא רק בשלוש המשניות שכתב בהן את הדבר במפורש), ואינו פוסק הלכה במקום שאין בו נפקא מינה מעשית. העובדה שלא פסק הלכה אינה אומרת שאי אפשר לגבש דעה. וכן עשה גם ב"משנה תורה" בכל המקרים שלא הכריע בהם בלשון פסק, ומעין זה עשה גם ב"מורה הנבוכים".

פסק הלכה במחלוקות בין בית שמאי ובית הלל

בהקדמתו לפירוש המשנה הרמב"ם אומר (עמ' סג):

ודע כי כל מקום שנחלקו בית שמאי ובית הלל, הלכה כבית הלל, חוץ מדברים ידועים, שהלכה כבית שמאי. ובאותן הלכות בלבד אומר לך כשאפרשן: הלכה כבית שמאי.

להלן פסקי ההלכה במחלוקות שבין בית שמאי לבין בית הלל.

הלכה כבית שמאי

כפי שהבטיח בהקדמתו, כשהוא פוסק הלכה כבית שמאי, הרמב"ם אומר בפירושו. ראה: ברכות ח,ג; ערלה ב,ה³⁹; סוכה ב,ו; עדיות א,ז מה"ק; טהרות י,ד; מקוות ד,א.

אין הלכה כבית שמאי

אף על פי שבהקדמתו ל"פירוש המשנה" הרמב"ם אומר שכל מקום שנחלקו בית שמאי ובית הלל, הלכה כבית הלל, יש מקומות שבהם הוא אומר בפירושו שאין הלכה כבית שמאי. ראה: ברכות ו,ה⁴⁰; מעשר שני ב,ד; סוכה ב,ז; נזירות ב,א; כלים כב,ד.

39 במקום זה לא כתב הרמב"ם בפירושו שהלכה כבית שמאי, אלא הוא אומר על דברי דוסתאי, שהיה מתלמידי בית שמאי: "כבר ידעת שהכלל אצלנו [...] אמרו מי שאמרו".

40 ייתכן שכתב כאן בלשון זה, מפני שאין אנו יודעים בוודאות מי הוא התנא קמא שחולק על בית שמאי, ואולי אינו מבית הלל. ראה מה שכתבנו בביאורנו למשנה זו, עמ' רלז.

הלכה כבית הלל

נוסף על מה שהבאנו בסעיף הקודם, מצאנו מספר רב יותר של מקרים שבהם הרמב"ם אומר שהלכה כבית הלל, בניגוד לדבריו בהקדמתו ל"פירוש המשנה. ראה: מעשר שני ב,ט; שם ד,ח; עירובין א,ב; גטין ט,י; בבא מציעא ג,יב; עדיות א,ז⁴¹; שם א,ח; שם א,יא; חולין ח,א; כלים כ,ז; אהלות יא,א; זבים א,א.

אינו אומר שהלכה כבית הלל אף על פי שיש חולק שלישי

בהקדמתו לפירוש המשנה, הרמב"ם אומר שבכל מקום שנחלקו בית שמאי ובית הלל אין צורך לציין את פסק ההלכה, כיוון שלעולם הלכה כבית הלל, וייתכן שסמך על כלל זה גם כאשר יש חולק שלישי, מפני שמצאנו כי לא פסק הלכה בשני מקרים: נזירות ה,ה; מקוות א,ה⁴².

עוד על מחלוקות בין בית הלל ובין בית שמאי ב"פירוש המשנה", ראה: יבמות ג,א; תרומות ה,ד.

פסק הלכה כר' יהודה במקום שהוא אומר "אמתי"

למדנו במשנה (סנהדרין כד,ב—כה,א):

אמר רבי יהושע בן לוי: כל מקום שאמר רבי יהודה אימתי ובמה, אינו אלא לפרש דברי חכמים. רבי יוחנן אמר: אימתי לפרש ובמה לחלוק.

רב חסדא (בעירובין פב ע"א) חולק כל הכלל הזה וסובר שגם כשר' יהודה אומר "אימתי", הוא חולק על שיטת חכמים. הרמב"ם הולך בעקבות רבותיו ומסכים עם הכלל, שבכל מקום שר' יהודה אומר "אימתי", כוונתו לבאר ולא לחלוק, אך כדרכו בכל הכללים⁴³ נבנה הכלל מן הפרטים ולא להפך. כלומר, לא מפני שיש כלל נאמר שבכל מקום שכתוב כך, ר' יהודה מבאר ואינו חולק, אלא שבדיקת כל המקורות המתאימים מעלה שברובם אין ר' יהודה חולק, ולכן לכלול כלל זה. כמו כן, הכלל רק אומר שר'

41 ייתכן כי במקום זה כתב הלכה כבית הלל, מפני שבמה"ק כתב הלכה כבית שמאי, ולא רצה רק למחוק, אלא להדגיש שהדין אחר. ניתן אף לשער שגם מה שכתב בהלכה ח באותו הפרק, שהלכה כבית הלל, מושפע מדבריו בהלכה זו במה"ק, ורצה להדגיש שהדין כאן אחר. בפרק זה יש עוד הלכה שכתב בה שהלכה כבית הלל, אך ראוי לציין שיש בפרק זה הרבה מן המחלוקות בין בית שמאי לבין בית הלל.

42 ראה זבים א,ב, שנחלקו בית שמאי ובית הלל ור' ישמעאל. ופסק שם הרמב"ם שאין הלכה כר' ישמעאל. אם כן מפעילים את הכלל שאין צורך לפסוק הלכה כבית הלל.

43 ראה מה שכתבנו בעניין זה במאמרנו "פטור נשים ממצוות עשה שהזמן גרמן במשנת הרמב"ם", סיני קלא (תשס"ג), עמ' מא–נג; ובנספח למסכת ברכות, מהדורה מבוארת (לעיל, הערה 1), עמ' תנט.

יהודה מבאר את שיטת חכמים, אך אין זה אומר שהלכה כדבריו. ואכן, יש מקרים שבהם אף על פי שהוא מבאר, אין הלכה כמותו.⁴⁴ ביטוי זה בא בשישה-עשר מקומות בש"ס. להלן המקורות ודברי הרמב"ם בכל מקום.

מקור	דברי המשנה	פירוש הרמב"ם
פאה ג,ו	המוכר קלחי אילן בתוך שדהו - נותן פאה לכל אחד ואחד. אמר ר' יהודה, אמת? בזמן שלא שׁייר בעל השדה. אבל אם שׁייר בעל השדה - הוא נותן פאה לכל.	והביאור הזה שביאר ר' יהודה בתנאי שיתחיל בעל הקרקע לקצור [...] ור' יהודה מבאר את הדבר שקדם ואינו חולק עליו. וביאורו נכון.
פאה ה,ה	המקבל שדה לקצור אסור בלקט ובשכחה ובפאה ובמעשר עני. אמר ר' יהודה: אמת? בזמן שקבלה ממנו למחצה לשליש ולרביעי. אבל אם אמר לו: שלישי מה שאתה קוצר שלך - מותר בלקט ובשכחה ובפאה, ואסור במעשר עני.	וכבר נתבאר דברי ר' יהודה וחלוקו [...]]. והלכה כר' יהודה, לפי שהוא מבאר דברי חכמים.
דמאי ו,א	החוכר שדה מישראל תורם ונותן לו. אמר ר' יהודה: אמת? בזמן שנתן לו מאותה השדה ומאותו המין. אבל אם נתן לו משדה אחרת או ממין אחר - מעשר ונותן לו.	וביאר ר' יהודה [...] והלכה כר' יהודה.
חלה ב,ב	עפר חוצה לארץ שבא בספינה לארץ חייב במעשרות ובשביעית. אמר ר' יהודה: אמת? בזמן שהספינה גוששת.	כבר ביארנו שכל מקום שאמר ר' יהודה אמת, אינו אלא מבאר למה שקדם, ואינו חולק עליו.
שבת יח,ב	אשה מדדה את בנה. אמר ר' יהודה: אמת? בזמן שהוא נוטל אחת ומניח	כל מקום שאמר ר' יהודה אמת, הוא מבאר לדברי

44 המקום הראשון שביטוי זה בא במשנה הוא פאה ג,ו. ראה מה שכתבנו על זה בנספח למהדורתנו (לעיל, הערה 1), עמ' תפח-תצ.

<p>חכמים, ולפיכך הלכה כר' יהודה.⁴⁵</p>	<p>אחת. אבל אם היה גורר - אסור.</p>	
<p>ר' יהודה חולק כמו שאתה רואה. והלכה כר' יהודה.</p>	<p>נותן אדם מעה לחנוני או לנחתום כדי שיזכה לו בערוב. דברי ר' אליעזר. וחכמים אומרים: לא זכו לו מעותיו. ומודים בשאר כל האדם שזכו לו מעותיו, מפני שאין מערבין לו לאדם אלא לדעתו. אמר ר' יהודה: במה דברים אמורים? בערובי תחומין. אבל בערובי חצרות - מערבין לדעתו ושלא לדעתו, לפי שזכין לו לאדם שלא בפניו, ואין חבין לו אלא בפניו.</p>	<p>עירובין ז,א</p>
<p>ור' יהודה מפרש דברי חכמים שנזכרו לעיל.</p>	<p>חל להיות בשלישי או ברביעי - כפרים מקדימין ליום הכניסה [...] אמר ר' יהודה: אמתי? במקום שנכנסין בשני ובחמישי. אבל מקום שאין נכנסין לא בשני ולא בחמישי - קורין אותה בזמנה.</p>	<p>מגילה א,ב-ג</p>
<p>אין הלכה כר' יהודה.</p>	<p>"ודברו השוטרים אל העם" [...] אמר ר' יהודה: במה דברים אמורים? במלחמת מצוה. אבל במלחמת חובה - הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה.</p>	<p>שוטה ח,א-ו</p>
<p>הלכה כר' יהודה.</p>	<p>אלו הן הפסולין: המשחק בקוביה, והמלוה ברבית, ומפריחי יונים, וסוחרי שביעית [...]. אמר ר' יהודה: אמתי? בזמן שאין לו אומנות אלא היא. אבל יש לו אומנות שלא היא - הרי זה כשר.</p>	<p>סנהדרין ג,ג</p>
<p>ר' יהודה מפרש את הדברים שקדמו, ולפיכך אין הלכה כר' שמעון.</p>	<p>הקוצר לשחת - מאכיל לבהמה. אמר ר' יהודה: אמתי? בזמן שהתחיל עד שלא הביאה שלישי.</p>	<p>מנחות יח</p>
<p>כבר ידעת שר' יהודה מבאר</p>	<p>בארבעה פרקים בשנה המוכר בהמה</p>	<p>חולין</p>

45 בטיטה לשבת כתב הרמב"ם: "והלכה כר' יהודה לפי שאינו חולק על חכמים אלא מבאר דבריהם. וכן כל מקום שאמר ר' יהודה אמתי, אין הוא אלא מבאר את דברי חכמים".

<p>דברי חכמים ודבריו נכונים.</p>	<p>לחברו צריך להודיעו: אמה מכרתי לשחוט, בתה מכרתי לשחוט [...] אמר ר' יהודה: אמתי? בזמן שאין לו רוח. אבל אם יש לו רוח - אינו צריך להודיע.</p>	<p>ה,ד</p>
<p>כבר ידעת שר' יהודה מבאר דברי חכמים והלכה כמותו.</p>	<p>דם הנתז ושעל הסכין - חייב לכסות. אמר ר' יהודה: אמתי? בזמן שאין שם דם אלא הוא. אבל אם יש שם דם שלא הוא - פטור מלכסות.</p>	<p>חולין ו,ו</p>
<p>והלכה כר' יהודה.</p>	<p>האשה שהיא מקשה לילד, והוציאנה מבית לבית - הראשון טמא בספק והשני בודאי. אמר ר' יהודה: אמתי? בזמן שהיא נטלת בגפיים. אבל אם היתה מהלכת - הראשון טהור, שמשנפתח הקבר אין פנאי להלך.</p>	<p>אהלות ז,ה</p>
<p>וכבר באר ר' יהודה [...] ודברי ר' יהודה נכונים.</p>	<p>עוקת המערה - אין מטבילין בה אלא אם כן היתה נקובה כשפופרת הנוד. אמר ר' יהודה: אמתי? בזמן שהיא מעמדת את עצמה. אם אינה מעמדת את עצמה - מטבילין בה במה שהיא.</p>	<p>מקוות ו,א</p>
<p>אמר ר' יהודה מבאר לדברים שקדמו [...] ובאורו של ר' יהודה נכון הלכה למעשה.</p>	<p>המקפה של חולין והשום והשמן של תרומה שנגע טבול יום במקצתן - לא פסל אלא מקום מגעו. אם היה השום מרובה - הולכין אחר המרובה. אמר ר' יהודה: אמתי? בזמן שהן גוש בקערה. אבל אם היה מפוזר במדוכה - טהור, מפני שהוא רוצה בפזורו.</p>	<p>טבול יום ב,ג</p>

יש לציין כי במשנה אחרת נאמר בנוסח הדפוסים (נידה ט, ה):

שלוש נשים שהיו ישנות במטה אחת, ונמצא דם תחת האמצעית - כולן טמאות. תחת הפנימית - שתים הפנימיות טמאות, והחיצונה טהורה. תחת החיצונה - שתים החיצונות טמאות, והפנימית טהורה. א"ר יהודה: אמתי? בזמן שעברו דרך מרגלות המטה. אבל אם עברו שלשתן דרך עליה - כולן טמאות.

ברם, אין הרמב"ם גורס שם "אמר ר' יהודה", והוא אומר רק "אמתי [...]...", וכשהוא פוסק את ההלכה, הוא אומר: "והלכה כחכמים".

לשון פסק הלכה במקום שאין מחלוקת

הרמב"ם ביקש להעמיד את פירוש המשנה כחיבור מסודר ושלם. לכן יש מקרים בהם נקט לשון של פסק הלכה אף על פי שאין מחלוקת. דברים אלו הם על דרך התלמוד בכמה מקומות (ראה לדוגמא שבת קו, ב): "אמר ליה אביי: הלכה, מכלל דפליגי? אמר ליה: מאי נפקא לך מינה? - אמר ליה: גמרא גמור זמורתא תהא". המקרה הברור שכך נהג הוא ביחס לפסיקת הלכה כר' יהודה למרות שהוא כלל לא חולק. כפי שהראנו בסעיף הקודם, למרות שנקט הרמב"ם בשיטת רבותיו (הר"ח והרי"ף) ופסק את הכלל שכל מקום שאמר רבי יהודה 'אימתי' הוא מבאר את דברי חכמים ואינו חולק, הוא נקט בלשון "הלכה כר' יהודה". הרי שגם במקום שכלל אין מחלוקת יכולים אנו למצוא ביטוי זה.

מכאן אנו לומדים דבר חשוב מאוד - לא בכל מקום שהרמב"ם נוקל בלשון פסק הלכה בוודאי שיש מחלוקת במשנה. על מקרים נוספים בפירוש המשנה שאין להסיק שבמקום שנקט הרמב"ם לשון 'הלכה כפלוני', בהכרח שיש מחלוקת בעניין (בנוסף לכל המקרים בהם אומר ר' יהודה אימתי), ראה גטין ט, ג⁴⁶ ומה שכתבנו בפירוש הרמב"ם למסכת פאה ג, ו עמ' קכח-קכט.

סיכום

הראנו לעיל את דרכו של הרמב"ם בפסיקת הלכה בפירוש המשנה. נאמן למטרתו הוא פוסק בכל מחלוקת שיש בה "מעשה מן המעשים". ואם יש קושי בדעות שבמשנה, ולא ניתן לומר בצורה מוחלטת כדעת מי ההלכה, הוא נוקט לשון ייחודית.

אין ספק שכבר ב"פירוש המשנה", החל הרמב"ם לבנות את דמותו המוכרת לנו היום. תהילתו של הרמב"ם היא תוצאה ישירה של יצירתו המופלגת מצד כמותה, היקפה ומקוריותה. פירוש הרמב"ם למשנה מייצג מפגש חסר תקדים של סמכות הלכתית הבאה לידי ביטוי בפסיקת הלכה לצד יוקרה פילוסופית והבנה מתי ניתן לפסוק הלכה ובאיזו לשון לעשות זאת.

דברי הרמב"ם ב"פירוש המשנה" נלמדו במהלך הדורות בעיון רב, תורגמו פעמים רבות, ורבים שבו והיפכו בהם, תוך שהם מפרשים אותה, מלבנים את האמור בה

⁴⁶ אומנם במשנה זו בתחילה סבר כי יש מחלוקת וכתב 'אין הלכה' ואחרי ששינה להסביר שכלל הדעות לא חולקות החליף ללשון הלכה.

משיגים עליהם ומרחיבים אותם.⁴⁷ תקוותנו כי יש במאמרנו זה להוסיף נדבך קטן לאותה יצירה מופלאה.

47 ראה מאמרנו המוזכר לעיל הערה 5.